

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/33/6-11>

Həsənağa Ramazanlı
AMEA, Arxeologiya və Antropologiya İnstitutu
tarix üzrə fəlsəfə doktoru
ramazanli1946@mail.ru

ŞİMALİ AZƏRBAYCANIN TARİXƏQƏDƏRKİ DÖVRLƏRİNDƏ MADDİ-MƏNƏVİ İSTEHSAL MƏDƏNİYYƏTİNİN BƏZİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Şimali Azərbaycana məxsus indiki ərazidə təbii relyefin yaranmasında daxildən ekzogen xaricdən-kənardan geocoğrafi təbəqəyə kainat enerjisinin-materyanın daxilolma qüvvəsini əhatə edən proseslərlə formalaşan-səciyyələnən kompleks amillərinin iştirakını ön plana çəkərək endogen prosesləri antoqonist ziddiyyətlərlə və eyni zamanda onlarla vəhdətdə olan ekzogen-dəyişən inkişaf amilləri böyük dağıdıcı və yaradıcı fəaliyyətlərini təzahür edərək olduqca müxtəlif, həm də qarışıq nisbi relyef formaları yarada bilirlər.

Açar sözlər: *Şimali Azərbaycan, Qafqaz, endogen, ekzogen, Qırmakı, Paleolit, Bakı yarımadası, texnotexnoloji*

Hasanagha Ramazanli
ANAS, Institute of Archeology and Anthropology
PhD in history
ramazanli1946@mail.ru

Some characteristics of the material and spiritual production culture of Northern Azerbaijan in the prehistoric periods

Abstract

In the formation of the natural relief in the current territory of North Azerbaijan, the involvement of complex factors formed and characterized by the processes involving the entry of cosmic energy and matter into the geo-geographical layer from the inside, the exogenous, and the exogenous-changing development factors that are at the same time in unity with them are very destructive and by manifesting their creative activity, they can create quite diverse and mixed relative relief forms.

Keywords: *Northern Azerbaijan, Caucasus, endogenous, exogenous, Girmaki, Paleolithic, Baku Peninsula, techno-technological*

Giriş

Böyük Qafqaz silsiləli orotektonik relyefli sıra dağlarının cənub ətəklərindən Mingəçevirədək, Bakı yarımada Qırməki (Balaxanıdakı dağ-dərə sahələr), həmçinin şimal-qərb hissəsində yerləşən (Quba-Qusar) Lənkəran-Astara düzənliklərində Paleolit tarixi-arxeoloji dövrləriniin müxtəlif mərhələlərində, Aşel, Müstye tipinəbənzər məmulat materialları aşkar edilməkdədir. Əlavəli mikroyollarla birlikdə uzunluğu 600 m., hündürlüyü 20-25 m., tavanlı, Ağcagil əsrinin altında döşənməsi isə Abşeron geocoğrafi-tarixəqədərki dövrlərdə mədəni təbəqələrin ardıcıl xronoloji diapazona görə dünyada hələlik vahid sayılan (175 milyon) **AZIX** (Azərbaycan) və digər çoxsaylı karstlı mağaralarında Paleolit mağaralarında fərdin gündəlik həyatı fəaliyyətlərində artıq dövrünə görə güclü texnotexnoloji vərdişlər baş verir, yəni təbii olanları texnogenli relyeflər əvəz edir.

Tarixi-arxeoloji mədəniyyətlərin istehsal formalaşmalarında və inkişafında Kiçik Qafqazdakı filüvalli, prolüviallı, delüviallı, Şimali Azərbaycanın Şuşa astanasının, Quruçayın ətraf yolları Omo və Allı çaylarının yaxınlığındakı AZIX-Tağlar sahəsinin, Quruçay hövzələrindəki Daşkəsən, Gədəbəydəki Qalakənd, Bakı yarımadasındakı Qırməki, dağ-dərə sahəsində, Çaldaş, Astara bölgə-

sinin Noğəsə, Haftnoğ, Hamuşəm; Lerikin Bləband kəndindəki Buzeyir, Zəngilandakı Oxçuçay, Qazax yaxınlığındakı Daşsalahlı kəndi, Ordubadın Kötəmçay; Böyük Qafqazın Ortatektonik relyefli silsilələrinin cənub-şərq hissəsindəki Laza, Söhüb, Xaşı, Çıraq, və başqa düşərgələrinin rolu danılmazdır.

İqlim sahələrində hərərələrin kəskin surətdə dəyişmələri, mineral suxurların mexaniki parçalanmaları (Ay, Günəş, hava, su, yağış, külək, şaxta və s.) fiziki-kimyəvi (mexaniki); suxurların vaxtaşırı dəyişmələri, hava, su üzvü aləmin aktiv birləşmələri sayəsində ortaya çıxan kimyəvi, geotarixi, kimyəvi, coğrafi birləşmələr; Yer qabığının strukturu, onun ümumi inkişaf tarixi haqqında baş verən dəyişiklikləri izah edən geotektonika; strukturu geologiya; «daşları yazıram» adlanan petrologiya; daş mineral çökmə (Moroz, 2008: 23) suxurların-mineralların kimyəvi tərkib strukturunun (Moroz, 2008: 135) takturası, yaranma şəraiti, həmçinin də onların yayılmalarının qanunauyğunluqlarında mühüm rol oynayan petroqrafiya bütünlüklə elmlərin forma və quruluşları haqqında birbaşa dəqiq məlumat verən təbii morfologiya; mövsumi, əbədi donuşluq sahələrinin-torpaqlarının, onların yayılma çərçivələrini, quruluşlarını, həm də eyni zamanda gedən ciddi fiziki-kimyəvi proseslərini təhlil olunmasına şərait yaradan geomorfologiya; relyeflər haqqında bəhs edən bütün ali amillərə şamilliyi, hər zaman onların quruluşunun səmərəli surətdə izahını verə bilər. Əslində ictimai hümanitar sahələrdə formalaşan tarixi-arxeoloji problemləri təhlil edən geomorfologiya (Brunsden, 1981: 227), Yer səthində baş verən miasir relyeflərinin yaranmasının səbəblərini-xüsusiyyətlərini izah etmək olsa da sahə indiki mərhələdə təkcə geologiya, coğrafiya elmlərinin əldə etdiyi müvəffəqiyyətləri deyil, həmçinin də digər bölmələrdən də faydalana bilər.

Şimali Azərbaycana məxsus olan indiki ərazidə təbii relyefin yaranmasında daxildən endogen və xaricdən-kənardan coğrafi təbəqəyə kosmik enerjinin-materiyanın daxilolma qüvvəsini əhatə edən ekzogen proseslərlə formalaşan-səciyyənlənən kompleks amillərin iştirakını ön plana çəkərək endogen prosesləri antoqonist ziddiyyətlərdə və eyni zamanda onlarla vəhdətdə olan ekzogen-dəyişən (Azərbaycan, 1996: 262) inkişaf amili çöyük dağıdıcı və yaradıcı quraşdırmalar fəaliyyətlərini təzahür edərək olduqca müxtəlif və həm də qarışıq relyef formalar yarada bilərlər (Antonov, 1977: 288).

Həndəsi-coğrafi imkan xüsusiyyətlərinə görə mövcud relyeflər aşağıdakı imkanlara malikdirlər: a) astanalı təbii yonulmuşlar və yaxud da üst hissələr; b) qabırğalı və ya yonulmuş astanalı küncülər. Şimali Azərbaycanda sözü gedən əyilmələr xüsusiyyətlərinə görə də subtropik bölgəsi üst hissə və yamaclar (2^0 - küncülərin əyilməsi), relyeflər ölçülərinə, yerləşmə imkanlarına görə planetarlı, meqaformalı, makroformalı, mezoformalı, mikroformalı və monoformalıdırlar. Dünyanın «iqlim mətbəxi» hesab olunan Şimali Azərbaycan oken səviyyəsindən 1:4 nisbətə malik olmaqla ərazidə tarixi inkişaf prosesləri zamanı yaranmış kənd, qəsəbə, şəhərlərin yüksəlməsi aşağıdakı təbii və süni qurşaqlardan çox asılı olmuşdur: 1. Düzənlik və mailli düzənlik qurşağı: -28 m-500-1000 m-ə qədər; 2.. Alçaq (ovalıq) qurşaqları: -500-1000 m.; 3. Orta dağlıq qurşağı: 1000-2000 m.; 4. Yüksək- orta dağlıq qurşağı: 1500-2000 m.; 5. Hündür dağlıq qurşağı: 2000-6000-dən yuxarı. Düzənlik qurşağının təbii və süni şəraitdə yaranmasını coğrafiyaçı mütəxəssislər iki hipsometrik vəziyyətdən asılı olduqlarını qeyd edirlər: a) alçaq (ovalıq) qurşağı; b) ön dağlıq qurşağı. Elmi-nəzəri ədəbiyyatda birinciyə Xəzər dənizi sahilləri, Kür-Araz düzənlikləri daxil edilir. Ölkə ərazisinin şimal-şərqində: Şollar, Samur-Şabran ovalıqları, Bakı (Abşeron) yarımadasının düzənlik yerləri: Şirvan, cənub-şərq, Şirvan, Muğan, Mil, Salyan, Lənkəran-Astara ovalıq sahələri daxildir. Bu qurşaqlarda adi saxsı, fayans, şüşə, metal əşyaları, istehsalatda istifadə olunan, geniş yayılmış gil çeşidləri mövcuddur (Ramazanlı, 2010: 384). Yataq, subasar və axmazlardan ibarət olan (daş, qum və s.) çöküntülü aşınmalı allüviallı, çaqıllı, çınqıl və müxtəlif laylı qum çeşidlərindən ibarət olan buzlaq çöküntülü flüvial akumuliyası, allüviallı saxta karst prolüviallı, delüviallı və aşınma materialı olub yağış-qar suları vasitəsilə yuyulub aparılaraq dağ etəklərində toplanması çöküntüləri hesab olunan delüviallı kimi genetik çeşidlər tarix boyu mətməx, süfrə, Öhdəki dünya, aqrotəsərrüfat nümunələrinin istehsalında mühüm rol oynamışdır. Üst və orta Paleolit mərhələlərində Qobustan-Xəzər (Suraxanı) sahələrində kromanyonlar (30-35 min il əvvəl)

texnotexnoloji yeniliklər tətbiq edərək həyat üçün lazım olan çaxmaqdaşından ibarət alət-vasitələr hazırlamışlar.

Son sent-Aşel-Müstye tarixəqədərki (Khotiinsky, 1973: 29-30) mərhələlərində Ceyrançölün Qadüz mağara və düşərgələrində yaşayan paleantropolar-qədim insanlar (50-40 min il əvvəl) ovçuluq istehsal alətləri hazırlamaqla artıq ilk daimi məskən sayılan evlərin inşa olunmasını mənimsəməyə başlamışdılar.

Böyük Qafqaz silsiləli orotektonik relyefli sıra dağlarının cənub ətəklərindən (Şəki-Balakən bölgəsi) başlayaraq (Cəhri, Böyük Dəhnə, Çayqaraqoyunlu) Mingəçevir, Bakı yarımadası, İrməki dağ sahələri, həmçinin də şimal-qərb sahələrində yerləşən düzənliklərdə (Quba-Qusar, Lənkəran-Astara) Paleolit tarixi-arxeoloji dövrlərinin müxtəlif mərhələlərinə aid məlumat-materiallar aşkar edilməkdədir. S.M.Qaziyevin və M.M.Mənsurovun (Mansurov, 1978: 27) yazdıqları kimi Qəbələ Bölgəsinin Çuxur Qəbələ, Sarısu, Böyük Əmili, Savalan kəndlərinin sahə və bağlarında çopper, çoprinqlər, bifas, levallüa itiucluqlar hazırlamaq üçün boz rəngli sent Aşel-Müstye dövrlərinə aid yanar şistlər (slans), Şabran-Taxtakörpü və Gilgilçay istiqamətində qəhvəyi rəngli çaxmaqdaşı nümunə-materiallar qeydə almışdır. Orotektonik relyefli Kiçik Qafqazın şimal-şərq hissəsində Qazax-Ağstafa sahələrinin dağətəyi qurşağında Aşel dövrünə aid Qayalı, Şişquzey düşərgələri, Müstye mərhələlərindəki dağətəyi və mailli düzənliklərdə Qədirdərə, Şıxlı, Çanaqlı, Marallı, Çınqıllıtəpə, Köçəskər (Gəncə-Qazax bölgəsi) daha aşağıdakı düzənliklərdə üst Paleolitə aid istehsal alət-vəsait nümunələri, Kür çayının sol sahilindəki Ceyrançöl sahəsi, Böyük Qafqazın cənub-şərq mailli düzənliklərində orta Sent-Aşelin (450 min il) Qaradüz, Karvandərə, Sarıburun yaşayış məskənləri, Müsttəy pilləsində Qrız (Quba-Qusar) və Qarabağın dağlıq-düzənlik düşərgələri mövcud olmuşdur.

Alçaq dağlıq qurşaqlarında yararsız belend relyef formalarının ən geniş yayıldığı sahələr aid iqlimin (isti-rütübətsiz) hakim rola malikliyi buradakı flüvial, qismən qravitasiyalı, təbi və saxta karst çeşidli gil ehtiyatlarının az da olsa yaranmasına nisbi şərait yarada bilmişdir. Ön dağlıq qurşağı hissəsinə daxil olan yararsız belend çeşidli torpaq sahələri Qarayazı, Gəncə-Qazax, Naftalan, Qarabağ, Arazyanı-Kəyan və orta Arazdakı Şərur, Sədərək, Böyükdüz, Naxçıvan düzənliyi, həmçinin də Mil, Muğan və Lənkəran-Astara topaqlarında yuxarıda adları sadalanan gilli çeşidlərdən başqa fayans əşyalarının istehsalı üçün son Neolit-Orta əsrlərdə çox mühüm rol oynayan kaolin, talk, çöl şpatı, montomirrollonitlər, bentonit, sideroitl və digər mineral birləşmələri daha keyfiyyətli hesab olunurlar. Orta dağlıq qurşağında maddi-mənəvi mədəniyyət nümunələrinin xüsusən də dulus əşyalarının insani məişətində və istehsalatında əvəzolunmaz texnotexnoloji imkanlarını özündə cəmləşdirən flüvial karst (Mənsurov, 1978: 27) sistemli və həçinin də yerüstü relyef formaları sayəsində karlar, qıflar, quyular, mağaralar yaratmaqla təbii inkişaf amillərinin bütövləşmələrinə münbit şərait yaratmışdır.

Şimali Azərbaycanın 3,5%-ni əhatə edən yüksək dağlıq (+2500 m) orotektonik relyefli qurşağındakı ərazilərdə buzlaqların təsirindən yaranan, fiziki xassələrinin genişlənmələri fəaliyyəti, Yer səthinin inkişafına təsirini təhlil edən qlasial, invaziya (daxil olma) gil və cücülərlə dolmuş inval, torpaq axını, bilavasitə su və rütübətlə ifrat dərəcədə pozulmuş torpağın, həmçinin nazik dispersli təbəqəsi plastik kütlə halında yüksək ağırlıqlarının təsiri sayəsində yamaclar boyunca aşağılara doğru hərəkət etmələrinə bilavasitə təsir edən solifilikasiyalılar-flüvioqlasialılar və başqa təbii inkişaf prosesləri təzahür olunur.

Dördüncü geocoğrafi-tarixəqədərki dövrlərinin ən ilkin mərhələlərindən biri sayılan Abşeron əsridə (1,8-0,8 mil.il) Bakı yarımadasının Qırməki dağ sahələrində Kür-Araz, Şabran-Qusar, Dərbənd, cənub-şərq Qobustan, Lənkəran-Astara sahil akkumlyativ istiqamətləri istisna-müstəsna olmaqla Qobustan sahələri Xəzər dənizinin şor sularından azad olur (Aliyev, Veliyev: 1999: 79-87). Ələt tirlərinin əsaslı bünövrələri qoyulur, həm də eyni zamanda Qıvrılı-Qanıx-Əyriçay akkumulyativ allüvial-pröllüvial düzənliklərinin ən ilkini yaranır.

Böyük Palantökən, Xatınlı, Naftalan, Bozdağ, Dəyirmandaq, Duzdağ, Qaraçay, Lənkəran-Astara dəniz sahillərində gələcək antropogenin (fərd) (Alekseyev, 1985: 237) mədəni-məişət xarakterli dulus məmulatı və iri təsərrüfat sahələrində çox mühüm rol oynaya biləcək şam ağacları,

ağ şam, təbii söyüd, qırmızı söyüd, ağ qovaq, Hirkan qovağı, qara qızılağac, əsmə qovaq, cökə, görüş, qoz, yalanqoz, qara qovaq, ürək yarpaqlı qızılağac, azat, dəmirağac, Şərq çınarı, tut, ağ akasiya, şümşad, çöl ağcaqayın, tatar ağcaqayını, məxmər ağcaqayını, murdarça, at şahpalıdı, yabanı dəfnə, çiyən carçı, yemşan, yabanı gavalı, alça,zoğal, nar, göyəm, cır armud, itburnu, çiyələk, badam,innab, üzüm, qızıl sarmaşiq, çaytikanı və s. qamış çeşidləri sudan azad olunan torpaqlara yayılır. Bu zaman yanvar ayının ortalarında soyuqluq şiddəti 3-5⁰C-yə, müsbət hərarət isə 22-23⁰C çatırdı. Yollar, okean çalarları, dərələr, yarağanların məcmusu hesab olunanlar mənfi, materik, dağ silsilələri, vulkan konusları, tirlər, təpələr, qum fırtınaları və s. müsbət təbii landşaftları insanların ümumilikdə bədən quruluşlarında ardıcıl dəyişkənliklər aparmağa şərait yaradaraq onu daima hərəkətdə olmağa, qorunmağa, çalışmağa və hər zaman rüşeym halında olan təbii texnotexnologiyadan səmərəli surətdə istifadə etməyə məcbur edirdi.

Abşerondan-Türkan geocoğrafi tarixəqədərki (0,8-0,7 min il) geoloji dövrlərdə iqlimin qlobal vəziyyətdə kəskin surətdə soyuqlaşması, buzlaqların səviyyə ölçülərinin aşağı ərazilərə yayılması (1300-1400 m.) Xəzər dənizinin sularının kəskin azalması (-300 m.) onu ciddi represiyalara vaxt aşırı məruz qoyurdu. Coğrafi ədəbiyyatda mənfi və ya müsbət (isti-soyuq) dərəcə xüsusiyyətlərinin təhlillərində göstərilir ki, soyuq şimali-mülayim iqlim sərhədləri 54⁰, mülayim soyuq-mülayim isti sahələrdə 64⁰, mülayim isti 74⁰ isti çox-isti arasındakı məsafə 78⁰ -ə bərabər səviyyəyə qalxmağa qadirdir.

Əvvəlki dövr və mərhələlərdə olduğu kimi qalxmalar, tektonik təkanlar, aşınmalar, paxırlaşmalar və çat xətlərində kəsilmə prosesləri sürətli xarakter ala bilirdi. Orta dağlıq qurşaqlarında, dəniz səviyyəsindən 1400 m. yüksəkliklərdə yerləşən Karst mağaraları indiyədək təcrübə olaraq insan tarixində-həyatında oynadığı rolunu bütövlükdə və tam olaraq işıqlandıran hələlik elə bir elmi-nəzəri tədqiqata rast gəlinməmişdir.

Təbii surətdə və müəyyən zaman çərçivəsində yaranmış karst mağaralarının donmuş minerallı damcıları-stalakitlərini paleolitlilər “ev” halına salaraq orada çox uzun zaman ərzində yaşaya bilmişlər. Xorvatiyanın Veterintse düşərgəsində Şimali Azəbaycanda olduğu kimi Azıx təbii karst stalakitində də “otaqları” bir-birindən ayıran dəqiq hörülmüş divar qalıqları qeydə alınmış, içində xüsusi bir guşə düzəldilərək taxça üzərində ayının cızılmış alın-baş hissəsi qoyulmuşdu. Bütün bunlar ayıya-qüvvəyə bir növ sitayişmidir?. Bizə görə söyləyənlərin hamısı son paleolitə rəsmi surətdə qəbul olunan ovçu ruhlarının ovsunlanması, hərəkətmə, cəzbətmə xüsusiyyətlərinə aiddir. Belə ki, Azıx, Tağlar, Şüşaqala, Daşsalahlı, Daşqala, Kilit, Damcılı, Buzeyir (Lerik), Noğasə, Haftnoğ (Astara) Qrız düzü (Quba) və s. meydana gəlir ki, bu da insanın gündəlik həyat tərzində mühüm rola malik olur. Əlavə qısa qollarla birlikdə uzunluğu 600 m., hündürlüyü 20-25 m., tavanlı, Ağcagil əsrinin altında döşəməsi isə Abşeron geocoğrafi-tarixəqədərki dövrlərdə arxeoloji mədəni təbəqələrin ardıcıl xronoloji diapazonuna görə dünyada hələlik vahid sayılan (1,75 mil. il) Azıx və digər çoxsaylı karst mağaralarında Paleolit insanın gündəlik həyat fəaliyyətində artıq dövrünə görə güclü texniki-texnoloji dəyişikliklər, vərdişlər baş verir, yəni təbii texnigenli relyeflər əvəz edir.

Ustalıq vərdişlər və qabiliyyət o dövrün demək olar ki, strategiyalı texniki-mexaniki (Gvozdetkiy, 1963: 252) üyünü sayılırdı. Bu kimi xaotik dövr-mərhələlərdə yanvar ayının soyuqluq şiddəti -2-3⁰C, iyulun istilik hərarəti isə + 18-23⁰C yüksəklərə qalxa bilirdi. Bakı geocoğrafi əsrlərdə (e.ə. 700-400 min il) təbii inkişafda ciddi oyanmalar mərhələsi başlanır. Təbii iqlimin istiləşməsi, buzlaqların deqradasiyaya uğraması, Xəzər dənizinin şor sularının Yer səthinə tərəf yuxarıya qalxması sayəsində şimal-qərb istiqamətlərdə Kuma-Manıç boğazını yaradaraq onu Qara dənizlə yenidən birləşdirməyə imkanlar yaratdı. Bu zaman orta Yanvar ayının soyuqluq şiddəti iki mərhələli pillədən 1,5-3,5⁰C qalxır. Lakin Bakı geocoğrafi-tarixəqədərki əsrlərin sonunda (Mindel buzlaşması) soyuqlaşma yenidən ön plana keçərək Xəzər dənizində geniş vüsətli reqressiya tipləri yaradaraq mezofil ağac bitkilərinin: fisdıq, vələs, cökə, qoz və şabalıdın geniş yayılmasına yeni-yeni imkanlar açmağa başlayır.

Bakı geocoğrafi əsrin sonlarında iqlimdə yenidən dünyəvi soyuqlaşmaların kəskin xarakter alması nəticəsində buzlaqlar geniş əraziləri “zəbt” etməyə başlayan zaman Şimali Azərbaycanın indiki ərazisi tamamilə Xəzər dənizinin sularından azad olur. Havaların kəskin surətdə sərtləşməsi

(230-120 min il) üzündən soyuğun şiddəti indiki zamandan $5-7^{\circ}\text{C}$ aşağı düşür. Bu tip dəyişkənliklər mövcud vəziyyəti bir qədər də mürəkkəbləşdirərək yerdaxili və xarici fiziki-kimyəvi tamamlamaları müəyyən zaman çərçivə hüdudunda nisbətən yubada bilir. Mezopleysttsenin erkən geocoğrafi-tarixəqədərki əsrlərində dünyada yenidən qlobal istiləşmələr geniş yayılmağa başlayır. Xəzər dənizinin suları 120 m. mütləq yüksəklik həddindən aşağıda olan sahələrə müdaxilə etməyə başlayır. Bu zaman yerüstü (çöl, yarımsəhra) və həmçinin də kəmiyyətləri getdikcə dəyişir. Neopleystatsen-Holosen orta Xəzər geotarixi əsrlərin ikinci yarısında istiləşməni yenidən soyuqlaşmalar əvəz edir. Buzlaqlar yenidən geniş ərazilərə yayılaraq $-4-7^{\circ}\text{C}+15-17^{\circ}$ çatır. Dəniz sularının altında olmayan alçaqdağlıq quru sahələrdə eroziya, tektonik qalxmalar və aşınma prosesləri daha güclü karakter almağa istiqamətlənir.

Neopleystatsenin yeni Dördüncü geocoğrafi-tarixəqədərki mərhələlərindən biri olan Xvalın (Xəzər dənizinə verilən 70-ədək adlarından biri) ərzindəki (70-12 min il) orta daş dövrü pilləsində və həm də Mezolit mərhələsində baş verən növbəti soyuqlaşmalar. Vyurm-Valday pilləsində (70-50 min il) Xəzər dənizi sularının 45-50 m. aşağı düşməsi sayəsində Şimali Azərbaycanın quru sahələrinin uzunluğu riyazi-rəqəmsal ölçüləri nisbət formasında da olsa artmağa başlayır. Buzlaşmanın növbəti ikinci pilləsində (50-22 min il) iqlimin kəskin soyuqlaşmalarına baxmayaraq yeni buz təbəqələri yaranmamışdan əvvəl bir-birinin ardınca iki nisbi isti hava axınları axınları əvəz etmiş və dünyada hələlik ilk dəfə olaraq Moraviyada (Çexiya) 24 min il əvvəl saxsı istehsalına təsadüf olunur. Bu əsrlərdə fərdin (insanın) aparıcı bioloji inkişaf amilləri demək olar ki, başa çatır.

Prizmatik nüvəyə malik olan qəlpələr, bıçaqabənzərli istehsal alət, vəsaitlər: qaşov, kəsici alətlər və dəlmək üçün hazırlanan nümunələrin kütləviliyi genişlənir. Müste dövrünün mədəniyyətinin son minilliklərində (22000-18000 min il) maksimum dərəcədə soyuqlaşmalar baş verməsinə baxmayaraq üst paleolitin Müstye pilləsində (18000-10000 min il) buzlaşmalarda deqradasiyalar ön sıraya keçməyə başlayır. Bu zamanlar iqlimdə istiləşmələr və soyuqlaşmalar ardıcıl olaraq bir-birini əvəz etsələr də artıq cəmiyyət özünün nümunəvi mərhələsinə qalmağa yaxınlaşdı.

Müasir holosenin üst Xəzər Geocoğrafi – tarixəqədərki əsrlərdə (120-75000 min il) növbəti dəfə iqlimdə istiləşmələr başlanır. Bu səbəblərdən də Xəzər dənizinin su səviyyəsi 50-60 m. yüksələrək Şimali Azərbaycanın müəyyən hissəsi yavaş-yavaş dənizin duzlu suları altına düşür, isti iqlimə aid olan ağac çeşidlərində müsbət istiqamətli dəyişikliklərə yol açılır. Mərhələnin ortalarında iqlimdə istiləşmə proseslərin arid mərhələsində Xəzər dənizinin səviyyəsində suyun 45-50 m. yüksəlməsi sayəsində Kür-Araz, Bakı yarımadası, Lənkəran-Astara və Şabran-Qusar sahələri növbəti dəfə su altında qalır. Suyun toxunmadığı torpaqlarda intensiv təbii inkişafın sayəsində artıq zamanın ağıllı insanın fəaliyyət dairəsində fiziki-mexaniki istehsal xüsusiyyətləri davam edir, fiziki-kimyəvi qovuşmalar qabaqlaşaraq landşaftlarda ciddi mədəni dəyişikliklər törənməyə başlayır (Semenov, 1968: 362).

Nəticə

1. Yer quruluşu tarixi-coğrafi elm sahələrində landşaftların bir neçə çeşidləri mövcuddur ki, bunların da məğzində: a) coğrafi; b) antropogen landşaftı və ya hər sahədə fərqlənən mədəni-süni landşaft hesab edilir.

2. Mədəni landşaftda nitq, dil-danışıq mühüm rol kəsb edirsə, şifahi xalq ədəbiyyatında, toponimlərdə, etnonimlərdə, ara sözlər və mahiyyəti bəlli olan anlayışlar dili yaşadaraq gələcək nəsllə ötürmək qabiliyyətinə malikdirlər.

3. Müasir Holosen dövrünün geocoğrafi-tarixəqədərki (12000-8000) Mezolit dövrünün əvvəllərində pereqlasiyalar landşaftların dağılması sayəsində indiki dövrdə mövcud olan coğrafi zolaqlarının yaranması insanların yaradıcılıq fəaliyyət imkanlarını nisbətən sürətləndirə bildi.

Ədəbiyyat

1. Moroz. (2008). 23 s.
2. Ağayev. (2006). 135 s.
3. Brunsten, T. (1981). 227 s.
4. Azərbaycan. (1996). 262 s.
5. Antonov. (1977). 288 s.
6. Ramazanlı. (2010). 384 s.
7. Khotiinsky, D. (1973), s.29-30.
8. Mansurov. (1978). 27 s.
9. Mənsurov. (1978). 27 s.
10. Aliyev, Veliyev. (1999), s.79-87.
11. Alekseyev. (1985). 237 s.
12. Gvozdetskiy. (1963). 252 s.
13. Semenov. (1968). 362 s.

Göndərilib: 05.01.2024

Qəbul edilib: 26.02.2024